

HAT XVIII. SZÁZADI TATÁR SZÓJEGYZÉK FORRÁSKRITIKÁJA

AGYAGÁSI KLÁRA

A tatár nyelvtörténet kutatása számára sok emlék áll a kutatók rendelkezésére. A nyelvemlékek a régi tatár nyelv kialakulásától (XV. század) a modern kazáni tatár irodalmi nyelv létrejöttéig terjedő időszak (XX. század eleje) több évszázadából maradtak ránk. A források első csoportja, ahová a XV—XVIII. század között keletkezett emlékek tartoznak, arab írással íródott, a XVIII—XX. század két évszázada alatt keletkeztek arab, latin és cirill írású nyelvemlékek egyaránt. Tartalmi megoszlásukat tekintve az első kronológiai csoportba irodalmi művek, történelmi tárgyú elbeszélések, valamint a mindenkori hatalmi apparátus adminisztratív okiratai tartoznak, a második csoportba ezeken kívül rövidebb-hosszabb szótárak, a pravoszláv hit terjesztéséhez használt bibliafordítások, vallási tárgyú szövegek, népköltési emlékek¹.

Az általunk tárgyalandó hat tatár szójegyzék — *Observationes Historicae in Sibiria*², *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum göttingeni*³ és *leningrádi*⁴ kézírata, *Slovesnik na raznyh jazykah*⁵, *Russko-tatarsko-čeremissko-čuvaszkij slovar*⁶, valamint G. F. Müller *Vocabularium Harmonicum*⁷ — a Pétervári Akadémia által szervezett 2. szibériai vagy nagy kamcsatkai expedíció tevékenységének a termékei, keletkezésük 1733 és 1767 közé te-

¹ A tatár nyelvemlékek tételes katalogizálása mindmáig nem történt meg. Ennek részben oka, hogy az arab írásos nyelvemlékek gyűjtése a Kazáni Állami Uljanov-Lenin Egyetem Történeti-filológiai fakultásának M. A. USMANOV által irányított expedíciói által jelenleg is folyamatban van. A máig előkerült emlékek egy csoportjának a feldolgozása és történelmi szempontú értékelése megkezdődött, ld. USMANOV 1972, 1979. Az arab írásos források nyelvi szempontból kitűnő emlékei a kipszak konzonantizmus-, a tatár morfológia- és szintaxistörténetnek, de az arab ábécé sajátosságai folytán alig alkalmasak a vokalizmus történetének a kutatására. Ez utóbbi elvégzésére a latin- és cirillbetűs emlékek nyújtanak lehetőséget, azonban ezeknek az összegyűjtése még el sem kezdődött. D. G. TUMAŠEVA (1977, p. 7.) a szibériai tatár nyelvjárások kutatástörténetéről szólva említ néhány ilyen nyelvemléket példaképp, de tényleges számuk ennél lényegesen nagyobb. A latinbetűs nyelvemlékek között két magyar vonatkozásút ismerünk. BÁLINT GÁBOR (1877) tekintélyes mennyiségű folklóranyagot jegyzett le a keresztény tatároktól a múlt század második felében, e nyelvjárás- és népköltés-történeti emlék kritikái kiadása hamarosan BERTA ÁRPÁD gondozásában lát napvilágot. A másik emlék KUNOS IGNÁC gyűjtése. KUNOS az első világháborút követően az egri hadifoglytáborban tatár foglyoktól népdalokat gyűjtött, melyeket Kakuk Zsuzsa adott közre (1980).

² LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, No. 164.

³ Cod., s. philol. Göttingen, 261. Kutatásunk során e mű facsimile kiadását használtuk, ld. Doerfer, 1965.

⁴ LOAAN SSSR, razrjad III, op. I, ed. hr. 135.

⁵ LOAAN SSSR, fond 21, op. 5, ed. hr. 6.

⁶ LOAAN SSSR, fond 21; op. 5, No. 168.

⁷ G. F. MÜLLER, Sammlung Russischer Geschichte, III. Band, 4. Stück, St. Petersburg, 1759.

hető⁸. E forráscsoport vizsgálatával kettős célt kívánunk elérni. Először, a tatár nyelvtörténet kutatóinak a figyelmét egy olyan nyelvemlékcsaládra szeretnénk felhívni, amely latin- és cirillbetűs írásánál fogva alkalmas a volgai török nyelvek vokalizmusa sajátos fejlődésének a kutatására, bizonyos hangfejlődési tendenciák kronologizálására⁹. Másrészt, e források használatát megkönnyítendő, megkíséreljük fel tártani e nyelvemlékek összetartozásának a módját, hiteles gyűjtés és másolatok viszonyát.

Előző cikkünkben (1982) ugyanezen hat forrás csuvas glosszáriumai forráskritikája kapcsán vázoltuk az emlékek létrejöttének történelmi körülményeit, személyi feltételeit, valamint ismertettük a vonatkozó szakirodalmat. Az ott idézett irodalom egy része általánosan tárgyalja a második szibériai expedíció eredményeképp keletkezett, általunk vizsgálandó nyelvemlékeket, így jelen cikkünk kutatástörténeti előzményének is tekinthető. (Ld. BULIČ 1904, BARTOL'D 1909, DOERFER 1965, GULYA 1967, FEOKTISTOV 1968, KONONOV 1972, ADAMOVIČ 1981.) A hivatkozott irodalom másik részében a szerzők a hat nyelvemlék valamelyike csuvas anyagának vizsgálata során a források hitelességéről, nyelvi mintáik minőségéről szólnak. Hat XVIII. századi tatár szójegyzékünket illetően az egyes jegyzékek tatár anyagát hitelesség szempontjából vizsgáló forráskritikai irodalomként mindössze ADAMOVIČ (1981) munkáját idézhetjük. ADAMOVIČ a *Vocabularium continens trecenta vocabula ...* kezdetű szibériai szótár göttingeni kéziratának vizsgálata során feltételezi, hogy e szótár tatár nyelvű szójegyzéke másodkézből származik (p. 86.). A tatár anyag eredetének tisztázására egybeveti a göttingeni kézirat tatár jegyzékének néhány szavát G. F. MÜLLER *Vocabularium Harmonicum* tatár oszlopának ugyanazon szavaival, és arra a következtetésre jut, hogy kizárható a közvetlen összefüggés MÜLLER szójegyzéke és a göttingeni kézirat között. Szerinte bizonyítható, hogy az utóbbi TATIŠČEV jegyzékeire megy vissza (p. 90.), mindazonáltal e bizonyítástól eltekint.

1. *Observationes Historicae in Sibiria*

A nyelvemlék tartalmi, paleográfiai, szerkezeti jellemzését ld. idézett cikkünkben, pp. 14—15.¹⁰ A latin nyelvű kérdőív névszói általában egyes számú alanyesetben állanak, kivételt képeznek a páros testrészek és az ezeket borító ruhafélék nevei,

⁸ 1733 a második szibériai expedíció tagjai Kazánban való tartózkodásának az időpontja, 1767 a *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum* egyik példányának elküldése Göttingenbe Schlözer kérésére, részletesebben ld. korábbi cikkünkben, p. 29.

⁹ A Volga vidéki török nyelvek (csuvas, tatár baskir) magánhangzórendszerére általában jellemző az ún. zártabbá válási tendencia érvényesülése. E téren legtöbbit a csuvas magánhangzórendszer változott, ezt követi a tatár. A tatár magánhangzórendszer az őtörökhöz képest az alábbi módon fejlődött:

ÓT	>	Tat	ÓT	>	Tat
a	>	ä, ä	ä, e	>	i
o	>	u	ö	>	ü
u	>	ĩ	ü	>	õ
ĩ	>	ĩ	i	>	ë

¹⁰ Hivatkozott cikkünkben az ott és a jelenleg vizsgált hat nyelvemlék ismertetését azok általános tartalmi, paleográfiai, helyesírási jellemzésével kezdtük. A tatár szójegyzékek kapcsán ezekre a kérdésekre csak olyan esetekben térünk vissza, amikor a tatár jegyzékek szempontjából fontos részletek vagy kiegészítések szükségessé teszik.

amikor is a kérdések többes számú alanyesetben szerepelnek. A tatár válaszok ezekre a kérdésekre is egyes számban vannak megadva. További sajátossága még, hogy a kérdések között három német helyesírással átírt orosz szó (*biela riba, t [scherniga]*) is jelen van.

A tatár nyelvű válaszokat a német ábécé betűkészletével német helyesírási szabályok szerint írták. Olyan tatár hangok lejegyzésekor, melyek a német hangrendszerben nincsenek meg, több tagú betűkapcsolatot vagy betűhelyettesítést alkalmazott a gyűjtő: $\check{c} = t\ sch, tsch, \check{j} = d\ sch, d\ fj, z = s, f, s\ f, fs$.¹¹ A hangsúlyos *a*-ra végződő szavak végén *-h* áll, ami a hosszúság német típusú jelölése¹².

A lejegyzett tatár nyelvi minta sok tekintetben eltér az egyes szavak mai kazáni tatár irodalmi megfelelőitől. Az eltérések nagy részét a tatár nyelv XVIII. század eleji különbözősége magyarázza, kisebb részét nyelvjárási változatok, archaizmusok jelenléte, valamint a helyesírás következetlenségei¹³. Ezek közül az eltérések közül akármelyik fordul is elő a jegyzékben, ez nem zárja ki, hogy a várttól eltérő alakok hiteles, XVIII. században létező nyelvi formákat tükröznek. Van azonban az eltéréseknek egy olyan csoportja, ahol az adott írásmód kizárja a szó hiteles alakként való

¹¹ Megjegyzendő, hogy az *s, f* betű több hangértékű a németben. Az *s* fonéma pozicionális allofonjaként szókezdő helyzetben magánhangzó előtt *z*-t jelent, szókezdő helyzetben *t* és *p* előtt *ʃ*, más mássalhangzók előtt és kettőzve pedig minden esetben *s*-t. Az *s, f* betű használatának e szabályai általában érvényesülnek a tatár szavak leírásában, van azonban néhány következetlenség. Pl.: a ‚lány’ jelentésű szó az Observationsban *küfs* alakban szerepel, vö. mod. kez. tat. *kiz* < ÓT *qiz* ‚girl, unmarried woman’ (CLAUSON, p. 679.); Observations *bufs* ‚grando’ vö. mod. kaz. tat. *boz* ‚jég’ < ÓT *buz* ‚ice’ (CLAUSON, p. 389.); Observations *kusf* ‚oculi’ vö. mod. kaz. tat. *küz* ‚szem’ < ÓT *köz* ‚eye’ (CLAUSON, p. 756.); Observations *jüfsok* ‚annulus’ vö. mod. kaz. tat. *yözek* ‚gyűrű’ < ÓT *yüzük* ‚finger-ring’ (CLAUSON, p. 986). stb. Bonyolítja a helyzetet, hogy a gyűjtő a kettőzött *s* betűkapcsolatot nem csak szibilánsok lejegyzésére használta, hanem esetenként *č*-t is jelölt vele. Pl.: *agáfs* ‚arbor’ vö. mod. kaz. tat. *agač* ‚fa’ < ÓT *yač* ‚tree’ (CLAUSON, p. 79.); *kefs* ‚vespera’ vö. mod. kaz. tat. *kičä* ‚éjszaka’, *kič* ‚este’ < ÓT *keč* ‚late, lateness’ (CLAUSON, p. 692.); *krufs* ‚chalybs’ vö. mod. kaz. tat. *korič* ‚acél’, csuv. *xursa*, bask. *qoris* ‚id.’ stb. E jelenség oka valószínűleg a tatár *č* fonéma fonetikai jellemzőiből fakad. A kazáni tatárban a *č* fonéma, mely az affrikáták csoportjába tartozik, a kiejtésben elvesztette zár-jellegét, palatalizált ejtésű spiránssá alakult át. A gyűjtő tehát az *ss, sf* jelölést betűhelyettesítésként alkalmazhatta az olyan *č* hangok lejegyzésénél, ahol a kiejtésben erősnek tűnt a spiráns elem. Minthogy az Observations tatár jegyzékében a *č* fonéma jelölésére a német helyesírás szerint várt *tsch, tʃsch* betűkapcsolat is előfordul, lehetőség kínálkozik a tatár *č* spirantizálódása folyamatának és kronológiájának a kutatására. A török affrikáták történetéről legutóbb összefoglalóan ld. RÓNA-TAS 1982.

¹² A magánhangzók az ötörökben a képzés időtartama szerint rövidek és hosszúak lehetnek, a mai kazáni tatárban rövidek és redukáltak. A tatár nyelvtörténetben a magánhangzók képzési időtartam-változásának a kronológiája valamint a képzési időtartamváltozás és a zártabbá válás közötti összefüggés részleteiről ld. Berta Árpád. A tatár nyelvjárási története, Kandidátusi értekezés., Szeged, 1985. Kézirat.

¹³ A helyesírás következetlenségei között a legjellemzőbbek a tatár *ö* *ü* és *ı* fonémák lejegyzésének az esetei. Az *ö* és *ü* fonémák, — noha mind a német, mind a tatár magánhangzórendszerben jelen vannak —, csak az esetek egy részében vannak *ö* és *ü* betűkkel leírva, más esetekben *o* és *u* felel meg nekik az írásban. Pl.: *kul* ‚stagnum’ vö. mod. kaz. tat. *kül* ‚tó’ < ÓT *köl* ‚lake’ (CLAUSON, p. 715); *kumufsch* ‚argentum’ vö. mod. kaz. tat. *kömeš* ‚ezüst’ < ÓT *kümüş* ‚silver’ (CLAUSON, p. 723); *kufs* ‚oculi’ vö. mod. kaz. tat. *küz* ‚szem’ ld. fentebb stb. E helyesírási következetlenség oka, hogy a tatár *ö* és *ü* fonémák fonetikailag nem azonosak német megfelelőikkel. Kiejtésben a tatár *ö* és *ü* közelebb áll a német *o* és *u* hangokhoz, mint a német *ö*-höz és *ü*-höz. A tatár *ı* írásbeli visszaadása azért

létezésének lehetőségét. Ezekben az esetekben a tévedés, félrehallás vagy a másolás gyanúja merül fel. Szójegyzékünkben hét ilyen példával találkoztunk.

1. A ‚hegy’ (mons) jelentésű szó *áta*, a ‚domb’ (collis) *kfi-áta* alakban van írva az Observations tatár jegyzékében. Szókezdő *a-* a ‚hegy’ jelentésű szóban nem lehetséges, minthogy tat. *tau* < ÓT *tay* ‚mountain’ (CLAUSON, p. 463)¹⁴.

2. A ‚macska’ (felis) jelentésű szó két formában van jelen a jegyzékben: *mätsch* és *kótschasch*. Az első azonos a mai tatár *mäče* ‚id.’ szóval. A második az orosz *koška* átvétele *košak* formában, mely alak azonban nem a tatár nyelvjárásokban használatos, hanem a csuvas nyelv virjál nyelvjárásában (AŠMARIN VII. p. 58) A *kótschasch* írásmód szóközépi (*tšch*) és szóvégi (*sch*) betűkapcsolataiban a betűkapcsolatok kezdő betűi tévedésből, fölöslegesen vannak leírva.

3. A ‚vöröshagyma’ (cepa) jelentésű szó *fuchái* alakban fordul elő. Ez a szó a mai tatárban *sugan* < ÓT *soyun* ‚onion’ (CLAUSON, p. 812). Szóvégi *-i* e szóban nem fordulhat elő.

4. A ‚hallgatni’ (silere) jelentésű szót *nda schma* formában találjuk a jegyzékben. E szó azonosítása mai kazáni tatár megfelelőjével nem problémamentes. A ‚hallgatni’ jelentést a mai tatárban a *söylämä-*, *däšmä-* tagadóképzős alakok (melyek jelentése tulajdonképpen ‚nem beszélni’) hordozzák. A jegyzékben rögzített írásmód alapján *aňdašma* ‚ne beszélj, ne beszéljess!’ formát lehet rekonstruálni¹⁵, ahol a *tő* nyelvjárási **aňdaš-* ‚beszélget, magyarázkodik’ lehetett (és amely megfelel az irodalmi tatár *aňlaš-* alaknak. E szó reciprokképző nélküli változata az irodalmi nyelvben *aňla-* ‚magyaráz’, és ennek az alaknak az *aňda-* változata a mai nyelvjárásokból kimutatható.) Az elmondottak alapján a jegyzékben *anda schma* írásmódot várnánk, a *nda schma* valószínűleg másolási hiba.

problemátikus, mert a német hangkészletben nincs ilyen hang, és a megfelelő betű is hiányzik az ábécéből. A gyűjtő a tatár *í* lejegyzésére *i, ö, ü, a, e, y* betűket használt helyettesítésként (mint ahogy ezt ADAMOVIČ is részletezi a göttingeni kézirat vonatkozásában). Pl.: *altin* ‚aurum’ vö. mod. kaz. tat. *altin* ‚arany’ < ÓT *altun* ‚gold’ (CLAUSON, p. 131); *körk* ‚quadringenta’ vö. mod. kaz. tat. *kirik* ‚negyven’ < ÓT *qırq* ‚forty’ (CLAUSON, p. 651); *küfs* ‚puella, filia’ vö. mod. kaz. tat. *kiz* ld. fentebb; *farák* ‚ovis’ vö. mod. kaz. tat. *sarik* ‚juh’ *tšhirsche* ‚pinus’ vö. mod. kaz. tat. *čirši* ‚erdeifenyő’ vö. *altmysch* ‚sexaginta’ vö. mod. kaz. tat. *altmīs* ‚hatvan’ < ÓT *altmīs* ‚sixty’ (CLAUSON, p. 130).

¹⁴ A szó szerkezet utótagjában írt *áta* alak magyarázatára felmerülhet még a tat. *atau* ‚sziget’ szó, ez azonban jelentéstani okokból kétséges, hogy ide tartozna. További lehetőség az ÓT *adaq* ‚láb’ hegyláb’ reflexióját látni benne, itt azonban erős hangtani akadályként merül fel a szóközépi *-d-* *-t-* ként való jelentkezése.

¹⁵ A tatár morfológiatörténet szerint főnévi igenévként korábbi *-maq/-mek* és újabb *-irga/-ergä* végződés lenne várható. A nyelvemlék adatai azonban nem ezeket a végződéseket mutatják. A latin kérdőív ‚silere’ szava főnévi igenév, a tatár *nda schma* forma egyes szám második személyű felszólító módú tiltó alak. A kérdőív egyéb latin nyelvű főnévi igenévi formáihoz rendelt tatár válaszokban az igető után *-äşel/-äşse* végződés áll (*aşhäşse* ‚edere’, *işiasşe* ‚bibere’, *aşchukläşse* ‚dormire’ stb.). Minthogy a tatár gyűjtésben a gyűjtő tolmács közreműködésével volt kénytelen kérdezni, feltehető, hogy a tolmács a főnévi igenevet keverte az igetővel. A *nda schma* alak jelenléte a jegyzékben ilyen módon megmagyarázható, hisz a tatárban az egyes szám második személyű felszólító módú alak azonos az ige tövével. Nagyobb gondot okoz az *-aşel/-äşse* típusú végződés magyarázata. Ebben a végződésparban ugyanis akár *z*-ként, akár *s*-ként, akár pedig *č*-ként olvassuk is a kettőzött *s-t*, egyik változat sem azonosítható a tatár morfológiatörténetben valamikor létezett vagy a mai tatárban létező egyetlen igei vagy névszói végződéssel sem. Ezzel szemben pontosan megfelel a modern csuvas igeragozás jelentő mód jelen idejű állító alakú többes szám harmadik személyű végződésének. Így tehát a két nyelvű adatközlő közreműködésének a lehetőségét nem zárhatjuk ki.

5. A ‚harminc’ (triginta) jelentésű szó *ot-ufs* a szójegyzék szerint. A szó egészében megfelel a XVIII. században várt *otuz* alaknak, vö. ÓT *ottuz* ‚thirty’ (CLAUSON, p. 74). A tévedés a tagolt leírásban van, ui. a kötőjeles írásmód — tévesen — összetett szó vagy szószerkezet látszatát kelti.

2. G. F. Müller: *Vocabularium Harmonicum*

A szójegyzék német nyelvű kérdőíve a szavak sorrendjét és jelentését illetően megfelel az *Observationes* kérdőívének. A tatár válaszok ugyanazok a szavak ugyanolyan helyesírással, mint amelyek az *Observationes*-ban vannak rögzítve, csak itt a számnevek között a százás helyiértékű csoportból hat számnév hiányzik. Az *Observationes*-ban kimutatott öt hibából — melyet tévedésként vagy másoláskor történt elírásként értelmeztünk — négy át van másolva a *Vocabularium Harmonicum*-ba¹⁶. Ezek az eseteken kívül további nyilvánvaló sajtóhibák is kimutathatók a szójegyzékben:

1. A ‚szerda’ jelentésű szó (p. 384) *T fəhar fəhänbe* alakban szerepel a *Vocabularium Harmonicum* tatár oszlopában. Ez a szó *čäršämbe* a mai tatárban (+ per. *čahäršanba* ‚id’. ld. RÄSÄNEN 1969. p. 100.) A szókezdő hang csak *č*- lehet az etimológia szerint, a szójegyzék *t fəh* írásmódja német helyesírású *č* (*T fch*) hibás másolata.

2. A ‚péntek’ jelentésű szó *Ula-ädna* formában van leírva (p. 384). Mai tatár megfelelője *uluadna* (*ulu* + *ädna*). E szóösszetétel előtagja a ‚nagy’ jelentésű tatár szó, *ulu* < ÓT *uluy* ‚big, great’ (CLAUSON, p. 136). A szövégi *-a* az emlékből *-u* téves olvasatán alapuló másolási hiba.

3. A ‚tűzifa’ jelentésű szó *Ótan* a nyelvemlék tatár oszlopában (p. 384). Ez a szó a mai tatárban *utün* < ÓT *otun*, dry firewood’ (CLAUSON, p. 60.), a nyelvemlék szavának második szótagjában előforduló *-a-* ebben az esetben másolási hiba *-u-* helyett.

4. A ‚csizma’ jelentésű szó a *Vocabularium Harmonicum*-ban *Itak* (p. 392). Ez a szó a mai kazáni tatárban *itek* < ÓT *etiik* ‚boot’ (CLAUSON, p. 50). A második szótagbeli *-a-* másolási hiba *-u/-ü-* helyett.

5. A ‚ma’ jelentésű szót (p. 404) *Buguú* formában nyomtatták. Ez a szó a mai kazáni tatárban *bügen* < *bu* ‚ez’ + *kün* ‚nap’, vö. ÓT *kün* ‚the sun; day’ (CLAUSON, p. 725). A nyelvemlék szavában előforduló szövégi *u* másolási hiba *-n* helyett.

3. *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum göttingeni kézírata*

Kérdőíve általában megfelel az *Observationes* kérdőívének, azonban 17 válasz (8 főnév és 9 számnév) az *Observationes*-hoz képest ki van hagyva a göttingeni kézirat számozott tatár válaszaiból. A kihagyott főnevek közül hét mintegy pótlásként a jegyzék végén levő *Analecta* részben van felsorolva.

¹⁶ A ‚vöröshagyma’ jelentésű szó a *Vocabularium Harmonicum* tatár jegyzékében *Suchán* alakban fordul elő. Paradox módon úgy tűnik, hogy ez az etimologikusan helyes alak a másolási hiba másolási hibája. A másoló valószínűleg az *Observationes* megfelelő szavában szereplő szövégi *-i-*-t tévesen *n*-nek olvasta, így került az *-n* a *Vocabularium Harmonicum*-ba.

A göttingeni kézirat tatár nyelvű válaszai szintén a német abc betűkészletével és német helyesírással vannak rögzítve ugyanúgy, ahogy ezt az Observationesban találjuk¹⁷. Az Observationes tatár jegyzékében kimutatott öt hiba is ugyanolyan módon előfordul benne, de ezzel nem merül ki a hibás esetek száma. További hibák:

1. A 'tűzifa' jelentésű szó (No. 43.) *otan* alakban fordul elő. A második szótag-beli -a- másolási hiba, ld. fentebb.

2. A 'kecske' jelentésű szó (No. 155) a göttingeni kéziratban *kaláh* alakban van leírva. A kazáni tatár irodalmi nyelvben és a nyelvjárásokban ebben a jelentésben a *käjä* szó használatos. Nyelvemlékünkben a 'kecske' jelentésű tatár szó gyanánt az orosz *koza* 'id.' fonetikus változata német helyesírású leíratának (*kašáh*) a hibás másolatával állunk szemben.

3. A 'nyúl' jelentésű szó (No. 156) *kbian* formában van rögzítve. E szó mai tatár megfelelője *kuyan* < ÓT *qoyan* 'hare' (CLAUSON, p. 678), a -b- -o- félreolvasásából adódó másolási hiba.

4. A 'macska' jelentésű szó (No. 164) *müt sch* formában szerepel a tatár jegyzékben. A 'macska' jelentésű szó *mäce* a mai kazáni tatárban. E hangutánzó eredetű szó mai tatár alakja erősen valószínűsíti, hogy az első szótagbeli -ü- másolási hiba -ä- helyett.

5. A 'szárny' jelentésű szó (No. 176) *kunát* alakban olvasható a szójegyzékben. A mai kazáni tatárban ez a szó *qanat* < ÓT *qanat* 'a bird's wing' (CLAUSON, p. 634), a jegyzék szavában az első szótagbeli -u- úgy tűnik, másolási hiba.

4. *Slovesnik na raznyh jazykah*

A szójegyzék kérdőíve a kérdések sorrendjét, tartalmát illetően megegyezik az Observationes kérdőívével, csak orosz nyelvű. A válaszokat tekintve kevesebb a tatár anyaga, minthogy a jegyzék végéről a számjegyek megnevezései közül a százás helyi-értékű csoport hiányzik.

¹⁷ ADAMOVIČ (1981, pp. 90–92) ismerteti a göttingeni kézirat tatár jegyzékének helyesírási sajátosságait. A göttingeni kéziratban is természetesen fellelhető *suchái* alak szóvégi -i-jét esetleges cirill írású eredeti -h-jének u-ként való olvasatán alapuló másolási hibának tekinti. A cirill írású eredeti mellett szóló egyéb bizonyosság szerinte a szóközépi helyzetben nazálisok, likvidák és s után, *ä* és u előtt írt *j* (r/l/m/n/s + j + ä/u) ami cirill *я* és *ы* transzliterálásának felelne meg, továbbá a tatár *ä* fonéma a betűvel, a tatár *ü* fonéma u betűvel való írása. Ezek a helyesírási jelenségek valóban előfordulnak a göttingeni kézirat tatár oszlopában mintegy húsz esetben. Az eseteknek azonban legalább ugyanilyen nagyszámú részében a tatár *ä* fonémát *j* nélküli *ä*-vel írja át a másoló (Pl. *tärä*, *kukukrä*, *akschänbe*, *duschänbe*, *seischänbe*, *tschirschänbe*, *schänbe*, *terefä*, *meschkä*, *biä*, *bürän*, *düä*, *kskennä* stb.), a tatár *ü* fonémát *ü* betűvel (*bükan*, *bürek*, *jüsök*, *düä*, *ürdäk*, *üljam*, *sfüd*, *Süjä* stb.). Ha feltételezzük, hogy a göttingeni kézirat tatár oszlopát cirill írású eredetiről másolták volna, akkor az összes tatár *ä* fonémát a göttingeni kéziratban a vagy ja betű kellene, hogy jelöljön, ugyanígy a tatár *ü* fonémát csak u vagy ju. Ugyanezen feltételezés (a cirill eredeti) pedig kizárná, hogy a göttingeni kézirat tatár jegyzékében *ö* betű előfordulhasson, márpedig három szóban szerepel (*körk* 'negyven', *dört* 'négy', *stöl* 'asztal'). Továbbá, megmagyarázhatatlan lenne végül ebben az esetben a magánhangzós szóvégeken álló -h, ld. fentebb. Megítélésünk szerint a nazálisok és likvidák után álló *jä* típusú írásmód az r, l, m, n hangok *ä* hatására történt palatalizált ejtését adja vissza a német helyesírási eredetiben. A palatalizált ejtés okaként pedig — immár harmadszor — kétnyelvű adatközlőre gondolhatunk. Az s betű után álló *jä* elválasztandó a nazálisok és likvidák palatalizált ejtésének a kérdésétől. Ugyanis az s + *jä* betűkapcsolat mindig olyan szavakban fordul elő, ahol az s betű etimológikus *č*-t ad vissza. A tatár *č* spirantizálódásáról és palatalizált ejtéséről fentebb szóltunk. A göttingeni kézirat tatár oszlopában található néhány *sjä* írásmód valójában tehát *čä* hangkapcsolatot rögzít, ahol a *č* ejtése palatalizált spiráns. A tatár *ü* fonéma u betűvel való átírásáról szintén ld. fentebb.

A Slovesnik tatár anyaga másolat német helyesírású eredetiről. Minthogy a ciril, abc nem tartalmaz *ö* és *ü* hangot jelölő betűt, az *ü* jelölésére *y* betűt használ a másoló, az *ö*-nek *e* felel meg a jegyzékben. Ilyen típusú betűhelyettesítés akkor is előfordulhatna, ha nem másolásról lenne szó. Hogy a Slovesnik tatár szójegyzéke mégis másolat német helyesírású eredetiről, bizonyítja, hogy az Observationesban előforduló német helyesírású következetlenségek pontosan át vannak betűzve a Slovesnik megfelelő részébe cirill ábécével:

1. A tatár *ö* és *ü* fonémák ugyanazon szavakban vannak *o* és *u* betűvel leírva, mint az Observationesban: *куль* ,tő', *кумушь* ,ezüst', *кусь* ,szem' stb.

2. A tatár *i* fonéma ugyanazokban a szavakban ugyanolyan típusú betűhelyettesítéssel van átírva, mint az Observationesban, noha a cirill ábécében van *i*-t jelölő betű: *алтинь* ,arany', *керкь* ,negyven', *кясь* ,lány', *саракь* ,juh', *цирше* ,fenyő', *алтмышь* ,hatvan' stb.

3. A tatár *z* fonéma leírásánál az Observationes néhány szavában tévesen használt kettőzött *s* (*sf*) a Slovesnik ugyanazon szavaiban ugyanolyan tévesen kettőzött *s*-ként van átírva, noha a cirill ábécének van *z*-t jelölő betűje: *кясь* ,lány', *бусь* ,jég', *яссось* ,gyűrű', *кусь* ,szem' stb.¹⁸

4. A *č* jelölésére is használt *s* ugyanazokban a szavakban fordul elő cirillbetűs átírásban, mint amely szavakban az Observationesban takálható: *агась* ,fa', *кесць* ,este', *крусь* ,acél' stb.

A másolás másik bizonyítéka, hogy az Observationesban kimutatott öt hibás írásmód közül négy cirillbetűs változatban előfordul a Slovesnik tatár jegyzékében¹⁹ valamint egyéb másolási hibák is találhatók benne:

1. A ,tűzifa' jelentésű szó *отань* alakban szerepel, a második szótagbeli *-a* másolási hiba *-u-* helyett, ld. fentebb.

2. A ,vas' jelentésű szó *темырь* formában van rögzítve. Ez a szó a mai kazáni tatárban *timer* < ÓT *temir* ,iron' (CLAUSON, p. 508). A második szótagbeli *-y-* másolási hiba *u* helyett.

3. A ,csizma' jelentésű szó a Slovesnik tatár jegyzékében *умаць*. A második szótagbeli *-a-* másolási hiba *-y-* helyett, ld. fentebb.

4. A ,patkány' jelentésű szó *влу-тскань* összetételként fordul elő. Az utótag azonos a mai kazáni tatár *tičkan* ,egér' szóval. Az előtagban a ,nagy' jelentésű tatár szót lehet felismerni, melynek mai alakja *olī* < ÓT *uluy* ,big, great' (CLAUSON, p. 136). A szókezdő *ө* másolási hiba *-y-* helyett.

5. Az etimologikusan *-a*-ra végződő szavak végén *-ъ* áll, ami a magánhangzó-hosszúság német jelölésének a mechanikus transliterálása.

¹⁸ Ezzel szemben a másoló felismerte a német *s* betű *z*-ként való ejtésének szabályát *-r-* után és intervokális helyzetben, és a tatár szavakat a német kiejtési szabályok szerint reprodukálva írta át cirill betűkkel: a ,has' jelentésű szó a Slovesnikban *курзакь* vö. mod. tat. *korsak* < ÓT *qursaq*, *quruysaq* ,stomach' (CLAUSON, p. 663, 657); a ,borjú' jelentésű szó *бузай* (vö. Observationes: *busau*), mod. kaz. tat. *bozau* < ÓT *buzayu* (CLAUSON, p. 391); a ,részeg' jelentésű szó *узепекь* vö. mod. kaz. tat. *iserek* vö. ÓT *esür-* ,to be, or become, drunk, intoxicated' (CLAUSON, p. 251); a ,holnapután' kifejezés *бирзакунь* vö. mod. kaz. tat. *bersekön* < *berse* + *kön* < ÓT *birisi kün* ,the day after tomorrow' (CLAUSON, p. 353.)

¹⁹ A hiányzó hiba itt is a ,hiba hibája": a ,vöröshagyma' jelentésű szó *сухан* alakban fordul elő. Ld. a 16. jegyzetet.

5. *Russko-tatarsko-čeremissko čuvašskij slovar'*

A négy nyelvű szójegyzék tatár oszlopa a csuvashoz hasonlóan hiányos, az első tatár szó itt is a ‚falu‘ jelentésű, mely megfelel az Observationes 113. szavának. Innen-től kezdve szókészlete és a szavak sorrendje azonos az Observationes tatár oszlopában foglaltakkal.

A négy nyelvű szótár tatár anyaga másolat német helyesírású latinbetűs eredetiről. A cirill átírás sajátosságai: $j = du, dz$; $u, ü = \gamma$; $o, ö = o$; $ä = a$; $i = u, o \gamma, a, e, v$. Az etimologikusan magánhangzókra végződő szavak végén $-z$ áll. (Ugyanazokban az esetekben, mint amelyekben az Observationesban $-h$). A tatár z fonéma z és c betűkkel van visszaadva, de ugyanezt a két betűt használta a másoló az s fonéma átírására is. Megfigyelhető, hogy azokban az esetekben, amikor az Observationes szavaiban kettőzött s van írva, akkor a négy nyelvű szójegyzék ugyanazon szavaiban c betű áll, amikor pedig az Observationesban egyedülálló s szerepel, a négy nyelvű szójegyzék megfelelő helyén z fordul elő.

A négy nyelvű szójegyzék tatár részében megtalálhatóak az Observationes ismertetésénél 2—5 számmal jelzett másolási hibák²⁰. Ezen felül további másolási hibák is előfordulnak benne.

1. A ‚macska‘ jelentésű szó *мучь* alakban is szerepel a jegyzékben. A cirill írásmód γ betűje $ü$ -t helyettesít, ami német $ä$ téves olvasatából eredő átírási hiba (ld. Göttingeni kézirat 4. hibája).

2. A ‚coboly‘ jelentésű szó a négy nyelvű szótár tatár oszlopában *книшь* alakban van írva. Ez a szó a mai kazáni tatárban *keš*, $-n$ - jelenléte a szóban másolási hiba.

3. A ‚szárny‘ jelentésű szó *кунать*, a ‚denevér‘ *конатле--тскань* formában fordul elő. Az első szótagbeli γ illetve o a félreolvasásán alapuló másolási hiba, ld. Göttingeni kézirat 5. hibája.

4. A ‚vaj‘ jelentésű szó *мыу* alakban van írva. Ez a szó a mai kazáni tatárban *may*, vö. tkm. *may*, hak. *sar-may* ‚id.‘. A török összehasonlító adatok alapján labiális magánhangzó léte a tatár szóban nem valószínű. Az γ a félreolvasásából származó másolási hiba.

5. A ‚szamóca‘ jelentésű szószerkezet *каинь-дишүлекь*, a ‚feketeribizli‘ *каппагь-дишүлекь*, alakban szerepel. A szószerkezetek második tagja a mai kazáni tatárban *jiläk* ‚erdei bogyó‘ v. ö. bask. *yeläk* ‚id.‘ A nyelvelék második tagjainak első szótagjában előforduló γ és y betűket átírási hibaként értékeljük.

6. A ‚fű‘ jelentésű szó a négy nyelvű szójegyzékben tatárul *үләнү* formában van leírva. Ez a szó a mai kazáni tatárban *ülән*, dial. *ülәм* < ÓT *öleñ* ‚grass‘ (CLAUSON, p. 147). Az emléken olvasható szóvégi $-нү$ írásmódot latinbetűs $-m$ félreolvasásán alapuló másolási hibának tartjuk.

7. Az ‚ülök‘ jelentésű ige *обтүрамань* alakban fordul elő, mely alakban az *обтүр* — az ige töve, $-амань$ a jelentő mód jelen idejű állító ragozása egyes szám első személyű végződése. Az ‚ül‘ jelentésű tő a mai kazáni tatárban *utir-* < ÓT *olur-*, (*olur-*) ‚to sit‘ (CLAUSON, p. 133, 150). A mai tatár alakban $-t$ előtt kiesett az $-l$, azonban az ótörök ige jól mutatja, hogy a nyelvelék tükrözte archaikusabb formában a szókezdő o -t csak $-l$ követheti, a helyette álló $ö$ másolási hiba.

²⁰ Az Observationesnél 2. számmal jelzett esetben a ‚macska‘ jelentésű szó *kótschasch* alakban fordul elő. A négy nyelvű szójegyzékben *кóлушнь* van írva. Itt a hibás alak írásában újabb hibát ejtett a másoló, amikor is a latin t betűt l -ként olvasta, és ennek megfelelően írta át.

8. A ‚harmadnap’ kifejezés a tatár szójegyzékben *нозун шакун* formában olvasható. Ez a kifejezés a mai kazáni tatárban *öcencëköñ* < *öcencë* ‚harmadik’ + *kön* ‚nap’; *öcencë* < *öč* + *enče*; *öč* ‚három’ < ÓT *üč* ‚tree’ (CLAUSON, p. 18.). A nyelvemlék szavában a *ноз-* kezdet latinbetűs *us f-* félreolvasásán alapuló másolási hiba. (Az *Observationes* megfelelő helyén *us f ün fchakun* áll.)

9. A ‚négy’ jelentésű számnév a jegyzék szerint tatárul *доцм̄*. Ez a szó a mai kazáni tatárban *diürt* < ÓT *tört* ‚four’ (CLAUSON, p. 534). A szóban előforduló *c* latinbetűs kézírásos *r* félreolvasásán alapuló másolási hiba.

6. *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum leningrádi kéziratá*

A leningrádi kézirat tatár szójegyzékének az anyaga majdnem megegyezik az *Observationes* tatár anyagával. A különbség annyi, hogy a szavak sorrendje más, kevesebb számnév fordul elő benne, viszont a ‚ló’ jelentésű szinonimák között az *at* is fel van sorolva, mely szó az általunk tárgyalt többi szójegyzék tatár nyelvű anyagában sehol sem szerepel.

A tatár jegyzék általában a lengyel ábécé betűkészletével íródott. Azokat a tatár hangokat, melyeknek a lengyel ábécében nincs megfelelő betűjük, betűhelyettesítéssel ill. bizonyos betűk mellékeles változatával jegyezte le a kézirat írója: tat. *ü = u*, *y; j = é*; *i = y*, *i*, *a*, *e* *č = cz* mellett *š* is.

A kézirat másolat német helyesírású eredetiről. Bizonyítéku szolgálnak részben azok az esetek, amikor a kézirat lengyel ábécével írt kazáni tatár jegyzékében a német ábécé betűi fordulnak elő.

1. *ö* betű használata: *dört* ‚négy’, *körk* ‚negyven’ *stöt* ‚asztal’.

2. *ü* betű használata: *Süjae* ‚Szivajzsszk’.

3. *ä* betű használata: *Tärä* ‚isten’, *kukukrä* ‚mennydörgés’, *ak-szänbe* ‚vasárnap’, *du-szänbe* ‚kedd’, *czir-szänbe* ‚szerda’, *szänbe* ‚szombat’, *meszkä* ‚hordó’, *tyä* ‚teve’, *isjässe* ‚iszom’, *isärek* ‚részeg’ *kuynässe* ‚ütni’, *okszä* ‚pénz’.

4. *sch* használata: *pschi* ‚szarvas’, *scham* ‚gyertya’.

5. *s* betű használata *t* előtt *š* jelölésére: *stan* ‚nadrág’ (+ or. *štany* ‚id.’)

6. *s* betű használata *z* jelölésére: *bus* ‚jég’, *busau* ‚borjú’, *kursak* ‚has’.

7. Szóvégi *-a* után *-h* használata hosszúságjelölként: *arakäh* ‚pálinka’.

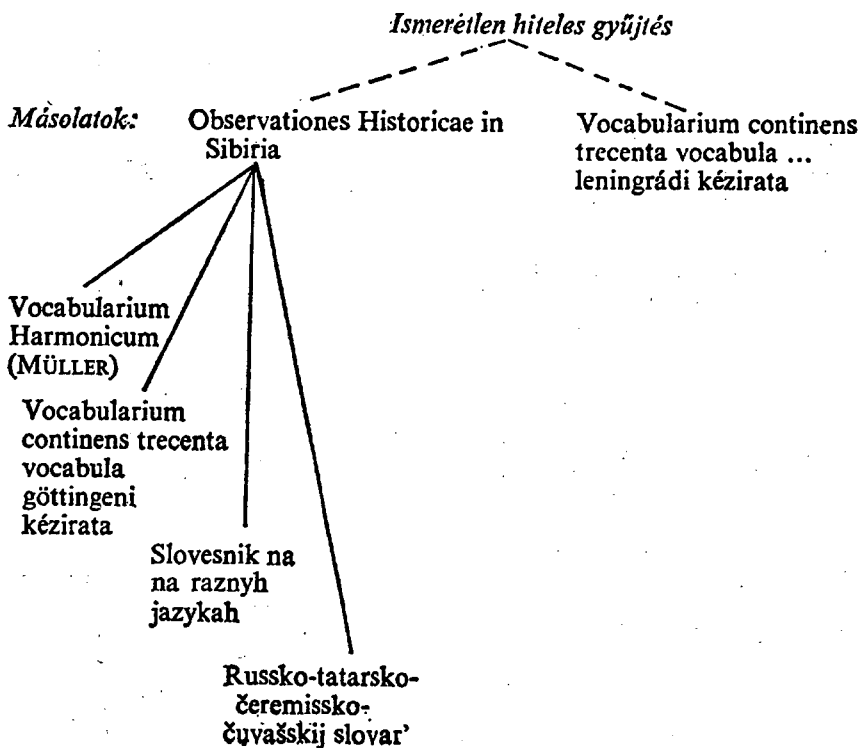
A másolás tényét másrészt másolási hibák erősítik meg:

1. A ‚hegy’ jelentésű szó a leningrádi kézirat tatár jegyzékében *atag* alakban fordul elő (No. 67). Mint erre már kitértünk (ld. *Observationes* 1. hiba) szókezdő *a*-ebben a szóban nem fordulhat elő. A szóvégi *-g* az etimológia szerint jelölheti a gutturális zöngés spiráns megőrződését, viszont ugyanebben az emlétkben a ‚domb’ jelentésű szóban (No. 68) ez a betű hiányzik: *ksi-ata*. E különbség okának megmagyarázása csak az eredeti lejegyzés ismeretében lenne lehetséges.

2. A ‚vöröshagyma’ jelentésű szó (No. 104) *suchay* alakban van jelen (ld. *Observationes* 3. hiba).

3. A ‚macska’ jelentésű szavak (No. 230) *myčz* és *kocsasz* formában fordulnak elő. A *mycz* alak *y* betűje helyettesítés *ü* helyett, és így az írásmód ugyanazt a típusú hibát jelenti, mint a göttingeni kézirat 4. hibája, ld. fentebb. A *kocsasz* alak német helyesírású *kotschasch* átbetűzése, ld. *Observationes* 2. hiba.

A hat tatár szójegyzék egybevetéséből megállapítható, hogy az eredeti gyűjtés nem lelhető fel forrásaink között. Az eredetihez legközelebb álló két másolat az *Observationes Historicae in Sibiria* valamint a *Vocabularium continens trecenta vocabula ... leningrádi kéziratának* tatár jegyzékei²¹. A fennmaradó négy forrás egytől-egyig az *Observationes* tatár anyagáról készült másolat, mit az a tény bizonyít, hogy az *Observationes* hibái mindben kivétel nélkül kimutathatóak. Az e négy nyelvemlékben időnként jelentkező azonos típusú hibák az *Observationes* félreérthető írásképeiből adódnak. Tatár szójegyzékeink összetartozása tehát az alábbi módon ábrázolható:

BIBLIOGRÁFIAI RÖVIDÍTÉSEK

- ADAMOVIČ 1981: M. Adamovič, *Das Tatarische des 18. Jahrhunderts*, JSFOu 77:5, Helsinki, 1981.
 AGYAGÁSI 1983: Agyagási K., *Hat XVIII. századi csuvas szójegyzék forráskritikája*, Néprajz és Nyelvtud. 26 (1982) pp. 7–35.
 BÁLINT 1877: Bálint G., *Kazáni tatár nyelvtanulmányok*, Bp. 1877.

²¹ E kézirat tatár oszlopaiban a másolási hibák szinte ugyanazokban a szavakban fordulnak elő, és a tévesztés módja is megegyezik. E jelenség okát a közös eredetiben félreérthető írásképek jelenlétével magyarázzuk.

- BARTOL'D 1909: V. V. Bartol'd, *Obzor dejatel'nosti fakul'teta vostočnyh jazykov 1855—1905. S priložením obzora istorii vostokovedenija v Rossii do 1855 g.*, SPb., 1909. Reprint: Bartol'd, *Sočinenija tom IX*. Moskva, 1977.
- BULIČ 1904: S. K. Bulič, *Očerki istorii jazykoznanija v Rossii*, SPb., 1904.
- CLAUŠON, 1972: Sir G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- DOERFER 1965: G. Doerfer, *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmükischen Sprachgeschichte in: Asiatische Forschungen*, Band 18, Wiesbaden, 1965.
- FEOKTISTOV 1968: A. P. Feoktistov, *Istoki mordovskoj pis'mennosti*, Moskva, 1968.
- GÜLYA 1967: Gulya J., *A magyar nyelv első etimológiai szótára*, *Nyelvtud. Ért.* 58 (1967) pp. 87—90.
- KAKUK 1980: Kakuk ZS., *Kasantatarische Volkslieder. Auf Grund der Sammlung von Ignác Kunos*. Herausgegeben von Zs. Kakuk. *Budapest Oriental Studies* 4, 1980.
- KONONOV 1972: A. N. Kononov, *Istorija izučenija tjurkskih jazykov v Rossii, Dooktjabr'skij period*, Leningrad, 1972.
- RÄSÄNEN 1969: M. Räsänen, *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki, 1969.
- RÓNA-TAS 1982: Róna-Tas A., *On the History of the Turkic and Finno-Ugrian Affricates*, *AOH XXXVI* (1982) pp. 429—447.
- TUMAŠEVA 1977: D. G. Tumaševa, *Dialekty sibirskih tatar*, Kazan, 1977.
- USMANOV, 1972: M. A. Usmanov, *Tatarskie istoričeskie istočniki XVII—XVIII vv.* Kazan, 1972.
- USMANOV 1979: M. A. Usmanov, *Žalovannye akty Džučieva ulusa XIV—XVI. vv.*, Kazan, 1979.

SOURCE CRITICISM OF SIX 18TH CENTURY TATAR WORDLISTS

by

CLARA AGYAGÁSI

The author analyses the manuscripts of the vocabulary found in Göttingen and Leningrad entitled *Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium maxima ex parte Sibiricarum, Vocabularium Harmonicum* of G. F. Müller and parts of three anonymous vocabularies which were written in the Tatar language and are to be found in the Archives of the Academy of USSR (*Observationes Historicae in Sibiria, Slovesnik na raznyh jazykah, Russko-tatarsko-čere-misso-čuvaškij slovar'*).

As a result of the comparison of the six wordlists the original collection was not found. The value of the copies is not equivalent: two of them (*Observationes* and the Leningrad manuscript of Siberian vocabulary) are probably true variants of the original with a few mistakes. The other four vocabularies are copies of the *Observationes*.